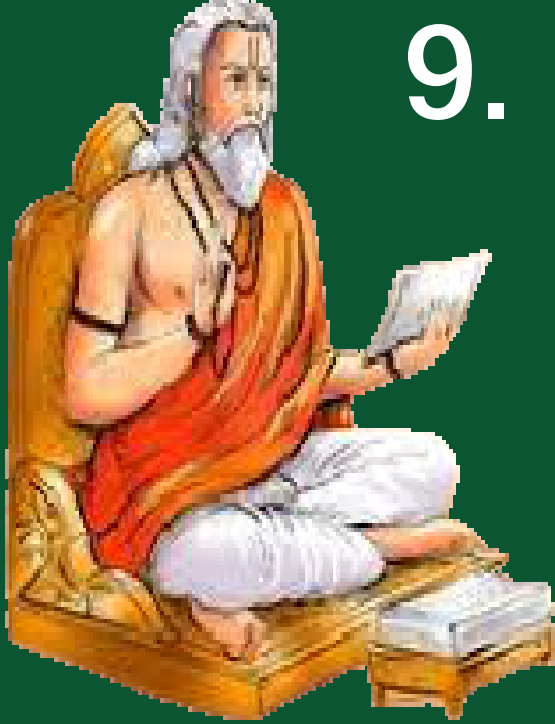

ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

9. ચક્ષુષ્માન્ અન્ધ એવ

આંખો વાળો હોવા છતાં અંધ જ છે!

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાણભટ્ટ ગદ્યસમ્રાટ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં (ઉત્તર ભારતમાં) થઈ ગયા. તેમનો જન્મ વત્સ ગોત્રમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચિત્રભાનુ અને માતાનું નામ રાજદેવી હતું. તેમણે હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી નામે ગદ્યકાવ્યના બે ગ્રંથો રચ્યા છે. આ પૈકી કાદમ્બરીનું કથાવસ્તુ કાલ્પનિક છે, જ્યારે હર્ષચરિતનું કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક છે. પોતાના સમકાલીન સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોનું આ હર્ષચરિતમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં કુલ આઠ પ્રકરણો છે, જેને ઉચ્છવાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પાઠ હર્ષચરિતના પ્રથમ ઉચ્છવાસમાંથી સંપાદિત કરીને લેવામાં આવ્યો છે.

પિતામહ બ્રહ્માની સભામાં દુર્વાસા સામવેદના મંત્રનું ગાન કરતા હતા ત્યારે તેઓ કોઈ કારણથી અન્ય મુનિ સાથે ઝઘડી પડ્યા અને મંત્રના ગાનમાં ભૂલ થઈ ગઈ. આથી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. હસી રહેલાં સરસ્વતીને જોઈને દુર્વાસા ગુસ્સે ભરાયા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ભાન ભૂલેલા દુર્વાસાએ સરસ્વતીને પૃથ્વી પર અવતરવાનો શાપ આપી દીધો. દુર્વાસાના ક્રોધી સ્વભાવથી ડરીને અન્ય ઋષિમુનિઓ તો મૌન જ રહ્યા, પણ પિતામહ બ્રહ્માએ દુર્વાસાને કઠોર શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો. બ્રહ્માએ આપેલા ઠપકાનું આ પાઠમાં વર્ણન છે.

ક્રોધથી માણસની મતિ સારા કે નરસાનો ભેદ કરી શકતી નથી. તેથી તે આંખવાળો હોવા છતાં પણ અંધ જ બની રહે છે. માનવના મનમાં પ્રગટતા ક્રોધથી શરીરમાં શી-શી પ્રતિક્રિયા થાય છે તે અને ક્રોધને લીધે આવી પડનારાં દુષ્પરિણામો તરફ અહીં અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ક્રોધાંધ માણસ આંખો હોવા છતાં કંઈ કંઈ બાબતોને જોઈ શકતો નથી તેનું વર્ણન કરીને ક્રોધથી દૂર રહેવાનો બોધ આ પાઠમાં સરસ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

અથ તાં તથા શપ્તાં સરસ્વતી દષ્ટવા પિતામહો મઙ્ગલપટહેનેવ સ્વરેણ
આશાઃ પરયન સધીરં દર્વાસસમ ઉવાચ।

હવે તે સરસ્વતીને તે પ્રમાણે શાપિત થયેલી જોઈને પિતામહ બ્રહ્માજીએ
મંગલકારી નગારાના જેવા સ્વર વડે દિશાઓને ભરી દેતાં ગંભીરતાપૂર્વક દુર્વાસાને
કહ્યું :

ब्रह्मन्, न खलु साधुसेवितोऽयं पन्थाः येनासि प्रवृत्तः। निहन्त्येष परस्तात्
। इन्द्रियाश्वसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति दृष्टिम् अनक्षजिताम्। कियद् दूरं वा
चक्षुरीक्षते। विशुद्धया हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वान्

“હે બ્રાહ્મણ, આ ખરેખર સજ્જનો દ્વારા આચરવામાં આવેલો માર્ગ નથી, જેના
પર તમે ચાલ્યા છો. એ પાછળથી હણી નાખે છે. ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓ દ્વારા
ઊડાડવામાં આવેલી રજ ચંચળ આંખોવાળાઓની દૃષ્ટિને મલિન કરી નાખે છે.

अर्थान् असतः सतो वा। निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्मक्रोधयोरेकत्र
वृत्तिः। आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि। क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम्।

परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता बुद्धिः न ते आत्मदोषं पश्यति। क्व
महातपोभारवैવधिकता, क्व पुरोभागित्वम्। अतिरोषणः चक्षुष्मान् अन्ध एव जनः।
अथવા, આંખ કેટલું દૂર જુએ છે? શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે જ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓ બધા ખોટા કે
સાચા વિષયોને જુએ છે. અને આ પ્રકૃતિનો વિરોધ કરનારી, પાણી અને આગની
જેમ, ધર્મ અને ક્રોધની એકસાથે રહેલી વૃત્તિ જેવી હોય છે. પ્રકાશને છોડીને તમે
કેમ અંધકારમાં ડૂબી રહ્યા છો? ખરેખર ક્ષમા બધી તપસ્યાઓનું મૂળ છે. બીજાના
દોષ જોવામાં નિપુણ દષ્ટિની માફક ક્રોધી બુદ્ધિ તમારા પોતાના દોષને જોતી નથી.
ક્યાં મહાન તપના ભારને વહન કરવાની શક્તિ અને ક્યાં અન્યમાં દોષ જોવાની
વૃત્તિ ? અતિશય રોષે ભરાયેલો માણસ આંખોવાળો હોવા છતાં આંધળો જ છે.

न हि कोपकलुषिता विमृशति मतिः
कर्तव्यमकर्तव्यं वा । कुपितस्य प्रथमम्
अन्धकारीभवति विध्या, ततो भृकुटिः। आदौ
इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति, चरमं चक्षुः।
आरम्भे तपो गलति, पश्चात् स्वेदसलिलम्।
पूर्वम् अयशः स्फुरति, अनन्तरम् अधरः।

કોપથી મલિન થયેલી બુદ્ધિ જ કરવાયોગ્ય અથવા ન કરવાયોગ્ય કાર્યનો વિચાર કરતી નથી. ગુસ્સે થયેલાની વિદ્યા પહેલાં નાશ પામે છે; પછી તેની ભ્રમરમાં ફરક પડે છે); શરૂઆતમાં આસક્તિ (અને લાલાશ) ઇન્દ્રિયો પર આક્રમણ કરે છે (અથવા ઇન્દ્રિયોને ઘેરી વળે છે.) ત્યારપછી આંખને. પહેલાં તપ ગળી જાય છે અને પછી પરસેવો વહે છે. પહેલાં અપયશ અને પછી નીચલો હોઠ ફરકે છે.

કથં લોકવિનાશાય તે વિષપાદપસ્યેવ જટાવલ્કલ્લાનિ જાતાનિ। અનુચિતા
ખલુ અસ્ય મુનિવેષસ્ય હારયષ્ટિરિવ વૃત્તમુક્તા ચિત્તવૃત્તિઃ। શૈલૂષ ઇવ વૃથા
વહસિ કૃત્રિમમ્ ઉપશમશૂન્યેન ચેતસા તાપસાકલ્પમ્। અલ્પમપિ ન તે પશ્યામિ
કુશલજાતમ્।

લોકોના વિનાશ માટે તમારા જટા અને વલ્કલવસ્ત્રો ઝેરના ઝાડ જેવાં
કેમ થઈ ગયાં છે? ખરેખર આ મુનિવેષની હારમાળા જેવી સદાચારરહિત
મનોવૃત્તિ અનુચિત થઈ ગઈ છે! નટની જેમ તમે વ્યર્થ કૃત્રિમ શાંતિવિહોણા
મનથી તપસ્વીના વેષને વહન કરો છો ! તમારામાં હું શાણપણનો જરા જેટલો
અંશ પણ જોતો નથી."

स्वाध्याय

प्र. 1. अधोदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत -

(1) इन्द्रियाश्वसमुत्थापित रजः किं कलुषयति?

A. मनः B. मस्तकम् C. दृष्टिम् D. सत्यम्

(2) कुपिता बुद्धिः किं न पश्यति?

A. मार्गम् B. परदोषम् C. आलोकम् D. आत्मदोषम्

(3) कुपितस्य स्वेदसलिलात् पूर्वं किं गलति?

A. तपः B. कर्तव्यम् C. रागः D. अधरः

(4) कुपितस्य पूर्वम् अयशः अनन्तरम् अधरः।

A. विमृशति

B. स्फुरति

C. कलुषयति

D. निमज्जति

(5) 'शैलूषः' इति शब्दस्य कः अर्थः?

A. नर्तक

B. नट

C. गायक

D. पर्वत

(6) वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः कीदृशी इव?

A. हारयष्टिः

B. विषवल्ली

C. दुष्टबुद्धिः

D. अविध्या

प्र. 2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत

(1) कृतबुद्धयः कथं पश्यन्ति?

उत्तरम् - कृतबुद्धयः विशुद्धया धिया असतः सतो वा सर्वान् अर्थान् पश्यन्ति।

(2) धर्मक्रोधयोः एकत्र वृत्तिः कीदृशी?

उत्तरम् - धर्मक्रोधयोः एकत्र वृत्तिः पयःपावकयोरिव निसर्गविरोधिनी अस्ति।

(3) कोपकलुषिता मतिः किं न विमृशति?

उत्तरम् - कोपकलुषिता मतिः कार्यम् अकार्यं वा न विमृशति।

(4) मुनिवेषस्य का अनुचिता?

उत्तरम् - मुनिवेषस्य हारयष्टिः इव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः खलु अनुचिता।

(5) क्रोधान्धस्य किम् अन्धकारीभवति?

उत्तरम् - क्रोधान्धस्य विद्या अन्धकारीभवति।

(6) दुर्वासाः कीदृशेन चेतसा तापसाकल्पं वहति?

उत्तरम् - दुर्वासाः शैलूषः इव वृथा वहति कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसाकल्पम्।

प्र. 3. समासप्रकारं लिखत-

(1) मङ्गलपटहेन – मङ्गलः पटहः - कर्मधारय समासः

(2) साधुसेवितः - साधुभिः सेवितः - तृतीया तत्पुरुष समासः

(3) कृतबुद्धयः- कृता बुद्धिः यैः ते - बहुव्रीहि समासः

- (4) कोपकलुषिता – कोपेन कलुषिता – तृतीया तत्पुरुष समासः
- (5) धर्मक्रोधयोः- धर्मः च क्रोधः च, तयोः - इतरेतर द्वन्द्व समासः
- (6) विषपादपस्य – पादैः पिबति इति, पादपः - उपपद तत्पुरुषः;
विषस्य पादपः, तस्य – षष्ठी तत्पुरुषः समासः

प्र. 4. सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- (1) साधुसेवितोडयम् = साधुसेवितः + अयम्
- (2) चक्षुरीक्षते = चक्षुः + ईक्षते
- (3) ततो भृकुटिः = ततः + भृकुटिः
- (4) अन्ध एव = अन्धः + एव

प्र. 5. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत

(कदा, कस्य, कीदृशी, कथम्, कः)

(1) पितामहः सुधीरम् उवाच।

- कः सुधीरम् उवाच?

(2) आरम्भे तपो गलति।

- कदा तपो गलति?

(3) कुपितस्य मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं न विमृशति।

- कस्य मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं न विमृशति?

(4) कुपिता बुद्धिः आत्मदोषं न पश्यति।

- कीदृशी बुद्धिः आत्मदोषं न पश्यति?

પ્ર. 6. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ ગુર્જરભાષાયામ્ લિખત

(1) દુર્વાસાએ કોને શાપ આપ્યો? શા માટે ?

ઉત્તર : પિતામહ બ્રહ્માજીની સભામાં દુર્વાસા મુનિ સામવેદના મંત્રનું ગાન કરતા હતા. ત્યારે તે બીજા એક મુનિ સાથે ઝઘડી પડ્યા અને મંત્રગાનમાં ક્ષતિ થઈ ગઈ. આથી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. દુર્વાસા આ જોઈને ક્રોધિત થયા અને તેમણે સરસ્વતીને મૃત્યુલોકમાં અવતરવાનો શાપ આપ્યો.

(2) ધર્મ અને ક્રોધનું સાથે હોવું તે કોના સમાન છે ?

ઉત્તર : ધર્મ અને ક્રોધનું સાથે હોવું તે પાણી અને આગના સાથે હોવા સમાન છે. ધર્મ સાથે ક્રોધનું હોવું એ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. આમ, પાણી અને આગ સાથે હોય તે નિસર્ગવિરોધી બાબત છે.

(3) બ્રહ્મા દુર્વાસાને નટ સાથે કેમ સરખાવે છે?

ઉત્તર : નટ મનથી અશાંત હોય ત્યારે પણ કૃત્રિમ રીતે તપસ્વીનો વેષ ધારણ કરીને એનો અભિનય કરે છે તેમ દુર્વાસા મુનિવેષમાં હોય ત્યારે સદાચારવાળા હોવા જોઈએ પણ તેઓ સદાચારરહિત મનોવૃત્તિ ધરાવનાર કૃત્રિમ તપસ્વી જેવી ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. આ કારણે બ્રહ્મા દુર્વાસાને નટ સાથે સરખાવે છે.

(4) દુર્વાસાનાં જટાવલ્કલ કોના જેવાં છે? શા માટે ?

ઉત્તર : દુર્વાસા મુનિનાં જટાવલ્કલ એક મુનિને છાજે તેવા લોકોને શાતા આપનારાં નથી. તે લોકોનો વિનાશ કરનાર ઝેરના ઝાડ જેવાં બની ગયાં છે. દુર્વાસાના મુનિવેષની હારમાળા જેવી સદાચારરહિત મનોવૃત્તિ અનુચિત થઈ ગઈ છે.

(5) બ્રહ્મા ક્ષમા અંગે શું કહે છે?

ઉત્તર : બ્રહ્મા દુર્વાસા મુનિને કહે છે કે ક્ષમા સર્વ પ્રકારની તપસ્યાઓનું મૂળ છે. અન્યના દોષ જોવામાં નિપુણ દૃષ્ટિની માફક કોહવશ થયેલી બુદ્ધિ પોતાના દોષને જોઈ શકતી નથી. મહાન તપના ભારને વહન કરનારી શક્તિ અને બીજાના દોષ જોવાની વૃત્તિ વચ્ચે ઘણું મોટું અંતર હોય છે. અતિશય રોષે ભરાયેલો માણસ આંખોવાળો હોવા છતાં અંધ જ છે.

પ્ર. ૯. ગુર્જરભાષાયાં સંક્ષિપ્તાં ટિપ્પણી લિખત -

(૧) ક્રોધની શારીરિક અસરો

ઉત્તર : ક્રોધ એવો મનોવિકાર છે કે જેનાથી બુદ્ધિશાળી પુરુષની બુદ્ધિ પણ મલિન થઈ જાય છે. તે કરવાયોગ્ય અને ન કરવાયોગ્ય કાર્યોનું સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી. તે દિશાશૂન્ય બની જાય છે. ગુસ્સે થયેલાની પ્રથમ વિદ્યા નાશ પામે છે; તેની ભ્રમર તણાય છે; પહેલાં આસક્તિ અને લાલાશ ઇન્દ્રિયો પર હુમલો કરે છે; ક્રોધ કરનારનું તપ ગળી જાય છે અને પછી પ્રવેદજળ વહેવા લાગે છે. ક્રોધી વ્યક્તિની અપકીર્તિ થાય છે. જ્યારે તે ક્રોધ કરે છે ત્યારે તેનો અધર ફરકે છે અને શરીરનાં અન્ય અંગો કાંપવા લાગે છે.

(2) બ્રહ્માનો દુર્વાસાને ઠપકો

ઉત્તર : દુર્વાસા મુનિએ દેવી સરસ્વતીને આપેલા શાપનો 'હર્ષચરિતમ્'ના પ્રથમ ઉચ્છવાસમાં કવિવર બાણભટ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને પછી બ્રહ્માજીએ દુર્વાસાને આપેલા ઠપકાની વાત કરી છે. બ્રહ્માજીની સભામાં દુર્વાસા મુનિ સામવેદના મંત્રનું ગાન કરતા હતા ત્યારે તેઓ અન્ય મુનિ સાથે ઝઘડી પડ્યા અને સામગાનમાં તેમની ભૂલ થઈ ગઈ. આથી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. આ જોઈને દુર્વાસા ક્રોધવશ થઈને સરસ્વતીને શાપ આપી બેઠા. બ્રહ્માજીએ દુર્વાસાને કઠોર શબ્દોમાં ઠપકો આપતાં કહ્યું કે ક્ષમા સર્વ પ્રકારની તપસ્યાઓનું મૂળ છે. તેમણે દુર્વાસાને કહ્યું કે બીજાના દોષ જોવામાં નિપુણ દષ્ટિની માફક ક્રોધવશ થયેલી બુદ્ધિ પોતાના દોષને જોવામાં અસમર્થ હોય છે. અત્યંત રોષે ભરાયેલો માણસ આંખોવાળો હોવા છતાં આંધળો જ રહે છે.

प्र. 8. यथायोग्यं संयुज्य पूर्ण वाक्यं रचयत -

'क'	'ख'
(1) आरम्भे तपो गलति	(1) अनन्तरम् अधरः।
(2) आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति,	(2) पश्चात्स्वेदसलिलम्।
(3) प्रथमम् अन्धकारीभवति विध्या	(3) विमृशति मतिः।
(4) पूर्वम् अयशः स्फुरति	(4) चरमं चक्षुः
	(5) ततो भ्रुकुटिः।

उत्तरम् - (1) आरम्भे तपो गलति पश्चात्स्वेदसलिलम्।

(2) आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति, चरमं चक्षुः।

(3) प्रथमम् अन्धकारीभवति विद्या ततो भ्रुकुटिः।

(4) पूर्वम् अयशः स्फुरति अनन्तरम् अधरः।